

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 17 • sayı / issue: 2 • kiş / winter 2017

ARAŞTIRMA

Dijitalleşme ve Din

Mehmet Akgül

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi A. K. İlahiyat Fakültesi

Din Sosyolojisi Ana bilim dalı Öğretim Üyesi

makgul70@hotmail.com

Geliş Tarihi: 26.07.2017 • Yayına Kabul Tarihi: 17.12.2017

Öz

Gutenberg galaksisi olarak tanımlanan iletişim teknolojisindeki gelişmeler, matbaanın icadından başlayarak insanlık tarihinde önemli değişim ve dönüşümlere sebep olmuştur. Modern çağı hazırlayan süreçlere eşlik eden matbaanın icadı, kitap ve bilginin çoğalması ve dağıtımını hızlandırmış, geleneksel bütün yapıları, başta dini yapı ve otorite sistemlerini kökten değişime zorlamıştır. Matbaa ile başlayan bu süreç, kitap, gazete, radyo, telefon, televizyon ve nihayet internete kadar uzanan yeni teknolojik gelişmeleri körüklemiş ve insanlığı iletişim çağı denen yeni bir merhaleye taşımıştır. Bireyden başlayarak gündelik hayatı kuran geleneksel toplum kültürünü değiştirmesi yanında, teknolojik gelişme, insan toplum ve din ilişkisi çok yönlü tartılmaya ve hızlı ve sürekli değişimden kaynaklanan değişim hızı kontrol altına alınmaya çalışılmaktadır. İnternet öncesi süreçte sekülerleşme tartışmalarıyla gündeme oturan dini hayat ve değişim sorunu, internet sonrası dönemde ise, sanal dünya ve sanal din bağlamında çok yeni boyutlar kazanmıştır. Bu çalışma iletişim alanındaki gelişmeler yanında, dijital çağda dinin aldığı veya alacağı yeni şekil ve anlayışı karşılıklı etkileşim süreci içinde ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: İletişim Teknolojisi, Sekülerleşme, İnternet, Din, Sanal Dünya ve Sanal Din.

Digitalization and Religion

The new developments in the technology of communication, which are referred to as the "Gutenberg galaxy", have caused many important changes and transformation in the history of humanity since the invention of press. The invention of press as an important part of the processes that paved the way for the modern age has accelerated the proliferation of books and knowledge, bringing about a radical change within all traditional structures in general and within religious structures and authority systems in particular. This process, beginning with the invention of press, fueled new technological developments extending from books to newspapers, radio, telephone, television and eventually the Internet, carrying the humanity into a new phase referred to as the age of communication. The fact that technological developments changed the traditional culture of society, which had previously constituted the everyday life beginning from the individual sphere, has been discussed from many perspectives, and efforts have been made to check the speed of change influenced by the speedy and constant change. The question of religious life and change, which came to the fore as a result of the debates over secularization in the pre-Internet epoch, have gained many new dimensions in the context of the virtual world and the virtual religion after the post-Internet age. In addition to the developments in the domain of communication, this study shall address the new shape taken by religion in the digital age in its mutual interaction with the Internet.

Keywords: Communication technology, Secularization, The Internet, Religion, The virtual world, The virtual religion

Atıf

Akgül, Mehmet, "Dijitalleşme ve Din", *Marife*, 17/2 (2017): 191-207.

Giriş

İletişim teknolojisinin gelişimi ve din ile etkileşim süreci oldukça tartışmalı ve karşılıklı çatışma içeren derin bir geçmişe sahiptir. İletişim teknolojisinin tarihsel gelişme hızı, özellikle bugün ulaştığı düzey göz önüne alınca, sorun tahminlerimizin çok üstünde bir önem ve ehemmiyete sahiptir. Birkaç asırdan beri bilgi üretim ve aktarım araçlarında dünya ölçeğinde bir devrimin yaşandığı söylenebilir. Başlangıçta yavaş seyir takip eden medya etkisi, şimdilerde kendine özgü dinamiklerle yeni bir hız ve ivme kazanmıştır. Batı dünyasının 16.yüzyılda şaşırtıcı bir şekilde erken tanıştığı 'basım' teknolojisi, telgraf, radyo, televizyon, video kayıt cihazları ve nihayet internet gibi yeni elektronik medya/iletişim teknolojisiyle farklı boyutlara ulaşarak toplumsal hayatı her an yeniden biçimlendirme etki ve gücüne sahip *kitle iletişim araçları*'na dönüşmüştür.¹

Teknolojik gelişme sürecindeki hıza ve değişim süreçlerine atfen, on beşinci yüzyıl sonunda matbaanın icadı bir milat olarak değerlendirilmiş, toplumsal değişmeye tesirleri ve önemine binaen tarih '*matbaa öncesi ve sonrası*' ayrımı yapılmıştı. İlerleyen yüzyıllar içinde radyo keşfedildiği zaman ise, '*Marconi öncesi ve sonrası*' ayrımı takip etmişti.² Biz de şimdiki zaman dilimini önceki dönemlerden ayırmak için, 'internet öncesi ve sonrası' şeklinde bölümleyebiliriz.

Bu çalışma bilgi, teknoloji ve din çerçevesinde insanlığın deneyimlemekte olduğu ve önceki dönemlerden pek çok farklılıklar gösteren dijital çağda, dini kültürün sahip olduğu görünümle ele alınacaktır. Değişim süreçlerinde ortaya çıkan tartışmalı dini farklılaşmalar ve modern dünyada dinin kendisini önceki dönemlerden çok farklı bir biçimde medya araçları formunda yeniden üretmesi tartışılacaktır. Bu bağlamda din, bilgi, teknoloji ve kültürel dünya ile karşılıklı etkileşim ve değişim süreçleri eşliğinde değerlendirilecektir.

Geleneksel dinlerin direnişine rağmen, modern bilgi ve teknoloji aracılığıyla rasyonel olarak kurulan yeni hayat tarzı, ilişki sistemi ve değer anlayışları din karşısında çoğunlukla olumsuz bir pozisyon alırken, özellikle 1960'lı yıllardan itibaren bütün dünyada ortaya çıkan 'dini uyanış' sürecini hızlandırdığına şahit olmaktayız. Ancak yaşanan uyanışın geleneksel dini formların da yer yer değişime uğradığını ve bir farklılaşma yaşamakta olduğunu göstermektedir. Bu yüzden iletişim teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak, 1960 öncesini parantez içine alarak, sonrası süreci din alanında yaşanan değişimi ve farklılaşmayı, iyimser bir bakış açısıyla, insanlığın 'üçüncü büyük uyanış' dönemi olarak adlandıranlar vardır.³ Buna karşılık iletişim teknolojisi ve dinin etkileşim süreci bağlamında, uzun zamandan beri modernliğe karşı durmuş, tepkiler geliştirmiş dinler, dini yapılar, içinde bulunduğumuz yeni dönemi bir 'bozulma dönemi' olarak da

¹ Akgül, Mehmet, 'Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı FM Örneği', *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Konya, Yaz, Sayı: 6, 2008, s. 40.

² Matelski, Marilyn J. ve Lynch, Nancy, *Messages From Underground: Transnational Radio in Resistance and in Solidarity*, Westport CT 1997, s. xi.

³ Altheide, David L. ve Snow, Robert P., *Media Worlds in The Postjournalism Era*, Aldine de Gruyter, New York 1991.

nitelendirmektedir. Dinler tarihinde bunu örnekleri çokça bulunabilir. Nitekim sosyal, bilimsel ve teknolojik meydana okumalar karşısında dinlerin geliştirdiği tepkiler, aldığı pozisyonlar din ve değişim sorununu tarihin en çetrefil tartışma alanlarından biri olarak işaret etmektedir. Din ve değişim bağlamında, son yüzyıllarda yapılan sekülerizm/laiklik ve dinin geleceği ile ilgili yapılan tartışmalar, son zamanlarda gücünü kaybetmekle birlikte, hala tazeliğini ve yoğunluğunu devam ettirmektedir.

En açık ve net bakış açısıyla, yani 'değişmez inanç'lara, kurumsal otorite, ibadet, ritüel ve etik ilkelere sahip olduğu kabul edilen dinin asli hüviyetini bilimsel ve teknolojik gelişme ve sosyo-kültürel değişim rüzgarlarına karşı koruyup koruyamayacağı' ya da bu süreçte alacağı 'yeni dini formlar' sorunu önümüze gelmektedir. Bu sorun, her şeyden önce, bizi tarihsel süreç içinde din-toplum ilişkisini ve teknolojik gelişmenin doğasını ele almayı gerektirmektedir. Diğer taraftan, 'dinin insani ve toplumsal anlamda hiç eksilmeyen önemi ve ehemmiyeti' sorunu da, bizleri on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar din-dünya ilişkisini sorgulayan sekülerleşme teorilerini gözden geçirmeyi gerektirmektedir.

İletişim Teknolojileri ve Değişen İnsanlık Durumu

İçinde yaşanan zaman diliminde hayatımızı farklı yönere savuran hız ve değişim rüzgarının eşlik ettiği iletişim teknolojileri, insanlığa bir 'yeni medeniyet', 'enformasyon devrimi' ya da bir 'bilgi toplumu' vadetmektedir. Her şeyden önce iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, bütün çeşitliliğiyle her çeşit bilgi türüne dünya çapında ulaşılabilme imkanı hazırlayarak, bireyler arasında yeni bir sosyal ilişki ağının gelişmesine, dolayısıyla bir yeni sosyal değerler alanının oluşumuna kapı aralamıştır. Dijital çağ ütöapistlerine göre, iletişim teknolojileri aynı zamanda daha üretken ve daha gelişmiş istihdam şansları yaratacaktır. Bunlar da, küçük ölçekte, pek çok meslekte işin kalitesini yükseltecek ve bağımsız ve standart dışı üretim formlarını arttıracaktır.⁴

Birleşmiş Milletler Sosyal Gelişme Enstitüsü, Sosyal Gelişme ve Bilgi Teknolojileri Araştırma Programı'nda yer alan Cees Hamelink, iletişim teknolojilerindeki gelişmeleri dünya ölçeğinde nüfus oranları, iletişim teknolojilerini kullanım düzeyleri, teknik alt yapı, ekonomik yatırım boyutuyla ele almaktadır. Aynı zamanda Hamelink, dünya ölçeğinde çeşitli karşılaştırmalar yaparak, gelecek zamanlarda dünyanın alacağı yeni şekli ve yaşanması muhtemel sorun alanlarını tespit etmeye çalışmıştır. Yaptığı tespitlerin en önemlisi, dünya nüfusunun % 50 den fazlasının henüz daha bir telefon konuşması bile yap(a)madığını ifade etmesidir. Dolayısıyla dijital çağın içinde barındırdığı çelişkilere vurgu yapmaktadır. Ayrıca bu çağda yaşanacak sorun alanlarına da dikkat çekmektedir. Özellikle iletişim teknolojisinin kullanımının artmasına bağlı olarak ortaya çıkacak enerji ihtiyacı, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki iletişim alt yapısı, ağı ve kullanma becerilerindeki bilinç eşitsizliği, teknoloji transferindeki

⁴ Hamelink, Cees, J., "The Digital Advance", *UN Chronicle*, Volume: 35 , Fall, 1998, s. 20.

güçlükler, politik ve hukuki düzenleme eksikliği, entelektüel mülkiyet hakları, vergilendirme, kişisel ve kurumsal olarak dijital ağlara ulaşma imkanı gibi pek çok konuda yeryüzü ölçeğindeki eşitsizlik ve probleme işaret etmektedir.⁵ Gelişmiş iletişim teknolojisinin kullanımı konusunda dikkat çekilen problemlere karşılık, bazı olumlu gelişmelere de işaret etmektedir. Ona göre, iletişim teknolojilerinin kullanımının yaygınlaşması, bazı çekincelere rağmen, yeryüzü ölçeğinde homojen bir kültür üretecektir. Ayrıca farklı kültürlerin karşılaşması, birbirini anlama adına yeni ve yaratıcı bir hayat tarzının ortaya çıkmasını mümkün kılacaktır. Bu öngörü, geleneksel dini, etnik, cinsiyet ve yaş sınırlarını kolayca aşacak yeni değer topluluklarının oluşacağını ima etmektedir. Bu oluşum, pek çok insan toplulukları arasında kurulacak yeni alternatif iletişim kanalları, bilgi kaynakları, ticari ve iletişim ağını genişleterek lobi faaliyetlerini ve sosyal hareketliliği sağlayacak ve temelde demokratik ve sürdürülebilir bir sosyal kalkınma vazifesini ifa edecektir. Keza iletişim teknolojisi kullanılarak eğitim ve öğretim faaliyetleri uzaktan öğrenim görme ve kütüphanelere ulaşım imkanını arttıracaktır. Elektronik ağların kullanımı, benzer şekilde, en iyi tanıyı koyma, tedavi pratiklerine ulaşma imkanına izin verilmesiyle sağlıkla ilgili hizmetlerin kalitesini yükseltecek, sağlık harcamalarını düşürecektir. Küresel felaketler, iklim değişiklikleri vs. konusunda erken uyarı sitemini geliştirecek, tarım alanında en uygun ve verimli üretim konusunda bilinç düzeyini yükseltecektir. Ortak geleceğimizi ilgilendiren çevre ile ilgili duyarlılığımızı arttıracak avantajlara sahiptir. Dağınık endüstriyel yapıların ürettiği hava kirlilik oranının düşmesi ve yerel çevrelere verdiği zararları önleme konusunda insani duyarlılığı arttıracaktır. Son olarak iletişim teknolojisinin kullanımı, sanal alemde yeni bir özgür-sivil alan yaratacak ve dijital ağ sayesinde yeni küresel topluluklar meydana gelecektir. Sivil topluluklardan ekolojik hareketlere, kadın hakları ile ilgili organizasyonlara ve insan hakları aktivistlerine kadar pek çok yeni sosyal hareketler, yerel hükümet ve hakimiyet anlayışlarını değişime zorlayarak demokratik standartların yükselmesine sebep olacak ve pek çok sosyal-sivil gruba destek sağlayacaktır.⁶ Hamelink'in işaret ettiği oluşumlar, yeryüzü ölçeğinde yansıma ve etkilerini hissettirmeye başlamıştır.

Her alanda somut yansımaları ile yerleşik hayat standartlarına meydan okuyan iletişim teknolojisinde yaşanmakta olan değişimler, alışılmıştın dışında yeni değerlendirmeleri, sosyal bilimsel çabaları gerekli kılmaktadır. Acaba kötümser bir bakış açısıyla, insanlık 'kendi elleriyle yaptığı şeylerle yeryüzünde çıkan fesadın' esiri olarak, kontrol edemeyeceği yeni durumlarla mı karşı karşıya kalmıştır? Ya da iyimser bir açıyla, bilgi ve teknolojinin, dolayısıyla iletişim araçlarının ulaştığı bu aşama, insanlık için yeni imkan ve kazanımlar mı sunmaktadır?

Bilim ve teknoloji ilişkisinin ulaştığı boyut ve her alanda bilginin yaygınlaşması demek olan enformasyon devrimi, nihayet bu alandaki gelişmelerin insan davranış ve düşüncesinde birçok değişmelere yol açması, doğal olarak yeni bir medeniyet çıkırını; sosyal ilişki ağını ve sosyal değerler alanını tartışma konusu

⁵ Hamelink, Cees, J., "The Digital Advance", s. 21-22.

⁶ Hamelink, Cees, J., "The Digital Advance", s. 21-22.

⁷ Rum Suresi, 41. ayet.

haline getirmektedir. Değerler söz konusu olunca, ilk etapta dikkati çeken husus, yeni sosyal ilişki ağı ve sosyal değerlerin toplumsal hayatta hızla yaygınlaşmaya başlamasıdır. Çünkü insan davranışı ve düşüncesine çağlar boyu kaynaklık ve rehberlik etmiş klasik değerlerin yerini, teknoloji kaynaklı yeni sosyal ilişki ağı ve değerler ıskalası almaktadır. Bu bağlamda değişmez ve evrensellik iddiasını içinde barındıran geleneksel değerler ile sürekli değişim ve yeniliklerle insan hayatını değiştiren teknolojik gelişme arasında nasıl bir ilişki vardır? Bu noktada, daha çok din kaynaklı geleneksel değer anlayışını göreceli hale getiren ve kendince yeni değerler alanı inşa etme iddiasına sahip olan iletişim teknolojisi ile din arasındaki tarihsel etkileşim ve dönüşüm süreçlerini ele almak gerekmektedir.

Tekno-Bilimsel Gelişme ve Değer İlişkisi

Modernliğin insanın karşısına çıkardığı en temel sorun alanlarından birisi, teknoloji ve insan ilişkisidir. *'Doğal olanın bilgisine sahip olunabileceği ve fakat onun değiştirilemezliği'* anlayışını esas alan geleneksel dünya görüşüne karşı, doğal ve toplumsal olanın hem bilgisine sahip olunabileceği hem de değiştirilebileceği, dolayısıyla yeniden inşa edilebileceği ilkesini hayata geçiren modern dünya görüşü ve bilim anlayışı çağdaş dünyada egemen olmuştur. Modern anlayış, görece durağan bir değişme ritmine sahip geleneksel dünyayı ve insanlığı bugünkü teknolojik dünya ve değişim süreciyle karşı karşıya getirmiştir. Uzun tartışmalara konu olan 'inanma' ve 'bilme-yapıp etme' arasındaki uzun hakimiyet yarışı, rasyonelleşme, sekülerleşme ve modernleşme süreçlerinin doğal ve toplumsal dünyayı en küçük detaylarına kadar bilme ve ona hakim olma gücünü veren teknolojinin zaferiyle sonuçlanmıştır. Modern düşünce tarihinde, lehinde aleyhinde pek çok teorik tartışma ve pratik yansımaları hakkında teoriler-yabancılaşma, anomi gibi- ortaya atılmış olsa da, teknolojinin niteliği ve sonuçları hakkında kesin bir sonuca varılabilmemiş değildir. Son tahlilde mevcut tartışmalar ve ulaşılan sonuçlar dört noktada hülasa edilebilir:⁸

1- Teknolojik değişme, karşısında her hangi bir engel tanımamaktadır. Devamlılık teknolojinin en önemli özelliklerinden biridir. Toplumların gelişmişlik bakımından farklı düzeylerde olabilmesine karşılık, teknoloji devamlı bir ilerleme halindedir. Tarihte büyük katastroflar (ani felaket ve değişimler) bazı toplumları ve onların geliştirdiği medeniyetleri ortadan kaldırmış olabilir. Buna karşılık teknolojik gelişme bir yerde hamle gücünü kaybetse bile, dünyanın bir başka yerinde ilerlemeye devam ede gelmiştir.

2- Teknoloji, doğrudan ve dolaylı tesirleri yüzünden, çok defa geleneksel/yerleşik kültür değerleriyle çatışma sürecine girmektedir. Bu tesirler, çoğunlukla ilk aşamada pek fark edilmeyebilir. Kısmi engel ve karşı duruşlara rağmen her hangi bir teknolojik gelişmenin daha baştan önlenmesi söz konusu olmamıştır. Kaldı ki, bilim ve teknoloji tarihine baktığımız zaman, başlangıçta karşı çıkılan yeniliklerden hiç birinin, bu karşı koyma yüzünden ortadan kalkması, söz konusu değildir. Teknolojinin insani kültür ve sosyal organizasyon üzerinde daha

⁸ Güngör, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1990, s. 29-30.

sonra görülen negatif tesirleri de, teknolojinin kullanılmamasıyla değil, yerleşik sosyal değer ve sosyal organizasyonun yeniden ele alınması yoluyla düzeltilmeye çalışılmaktadır. Kısacası yerleşik kültürün teknolojik değişmeyi toptan reddetmesi ve bunda başarılı olması söz konusu olmamaktadır. Burada kültür sosyolojisini ilgilendiren esas konu, teknolojik gelişmenin yönünün evrensel insani hedefler doğrultusunda yol alması ve 'insani iyi'nin nelerden ibaret olduğunu tespitidir. Diğer bir deyişle, teknolojinin gelişmesine katkı veren insan zihniyetine hakim olan değer anlayışıdır.

3- Teknolojik gelişmeler aynı zamanda toplumsal kültürün gelişmesi için önemli imkanlar da sunmaktadır. Her şeyden önce, teknolojidaki gelişmeler sayesinde kültür yeni vasıtalar kazanmaktadır. Bu vasıtalar bir taraftan kültürün ifade gücünü arttırırken, örneğin ses tekniğindeki gelişmeler sayesinde müziğe yeni imkanların açılması gibi; diğer taraftan da kitap, gazete, radyo, sinema, televizyon, internet gibi imkanlar kültürün daha geniş kitlelere yayılmasını sağlamaktadır. Yine, Marx'ın iddiasının aksine, iş ve çalışma hayatında teknoloji kullanımının arttırdığı üretim gücü sayesinde insan, daha çok zaman ve emeğini kültür işlerine ayırabilecek duruma gelebilmektedir.

4- Teknolojik gelişme kesintisiz devam etmekle birlikte, bu gelişmenin tesirleri kaçınılmaz şeyler değildir. Zaten hiçbir toplum teknik değişmeyi başıboş bırakmak istemez. Sosyal bilimciler bu noktada teknik gelişmenin doğrudan tesirleri ile dolaylı tesirleri arasında ayırım yaparlar ve dolaylı tesirlerin kontrol edilebileceğini söylerler. Gerçekte, kültürün ve kültürün çekirdeğini oluşturan değerlerin teknoloji karşısında direnmesi, onun teknik değişmeye hemen teslim olacak kadar zayıf olmadığını göstermektedir. Teknolojinin istenmeyen sonuçlarına karşı neler yapılabileceği konusunda yapılan tartışmalar da kültürün/değerler alanının potansiyel direnme gücünü göstermektedir.

Son tahlilde teknolojik hakkında yapılmakta olan değerlendirmelere bir göz atıldığı zaman, çift yönlü bir değerlendirmeden söz edebiliriz. Modernlik tarihinde teknolojinin kültür üzerindeki bozucu ve yıkıcı tesirleri üzerinde duranlar, öncelikle batılı sanayi toplumu ile kurulan toplumsal yapının, geleneksel toplumsal yapıyı büyük ölçüde değişmeye zorlamasından kaynaklanmaktadır. Bizzat Batılı toplumlarda olduğu gibi, Batı dışı toplumlarda da modernleşmenin yıkıcı tesirlerine karşı çeşitli kültürel tavırlar geliştirmişlerdir. Gandhi örneği, teknolojiye toptan karşı çıkanları temsil eder.

Teknolojik toplumun ürettiği kültürü keza 'sahte kültür' olarak niteleyen E. Sapir'e göre, modern toplumda 'gayelerin yerine vasıtalar geçmekte, insanlığın kadim kültüründe gaye olan birçok şey vasıtaların vasıtası haline gelmektedir. Çünkü hakiki bir kültürde insanların bütün faaliyetleri onlar için çok anlamlı bir bütün içinde yer alır. İnsani faaliyetler bir birinden bağımsız, hatta bir birine yabancı ve düşman değildir. Öyle ki, ilkel kabul edilen bir kültürdeki av merasimleri bile, bir taraftan iktisadi bir gayeye hizmet ederken, diğer taraftan da

dans ve müzik gibi manevi ihtiyaçlarına cevap vermektedir'.⁹ Kısaca kültür hayatın tamamını kuşatan bir sahici niteliğe sahip olmalıdır.

Modern teknolojinin eşlik ettiği kültürde ise, toplumun maddi etkinlikleri ve manevi etkinlikleri birbirinden gittikçe ayrılmaktadır. İnsanlar manevi faaliyetleri sırf maddi hayatın zorluk ve sıkıntılarından kurtulmak için bir özel zaman etkinliği olarak yapmaktadırlar. Örneğin klasik Türk kültüründe ticaret yapmak, kültürün temel espirisi olan dini hayat içinde anlamlı bir yere sahip bir faaliyet iken, bugün ticari hayat tamamen iktisadi ilkelere göre işleyen dünyevi bir iş haline gelmiştir. Yine müziği, kendi başına bir değer olarak değil, ticari bir sektör veya gündelik hayatın meşgalelerinden sıyrılmak için bir 'eğlence' faaliyeti olarak ele alıyoruz. ¹⁰ Son tahlilde teknoloji karşıtlığı veya eleştirisi, genel anlamda insani iyiyi hedefleyen değerler ekseninde yükselen genel bir tavır alışını temsil etmektedir.

Güngör gibi, Paul Virilio da, teknolojik gelişmenin ulaştığı seviyeyi şu şekilde özetlemektedir: 'Hakikatin hakiki olup olmadığı sınanabilir bir şeyse eğer, günümüz biliminin hakikatı, kaydedilen ilerlemenin azlığı veya çokluğu değil, yol açtığı teknik faciadır. Bilim bunu yaparken insanlığa faydalı ve tutarlı bir hakikat keşfetme arayışını bir kenara bırakmıştır. İşlemsel araç ve keşif amaçlı araştırmanın vahim sonuçlar doğuracak şekilde bir birine karıştırılması modern bilimi giderek bir tekno-bilim haline getirmiştir. Modern bilim felsefi temellerinden uzaklaşmış ve farklı yollara sapmıştır. Ekoloji ve din çevrelerinin önde gelen bir kaç temsilcisi dışında hiç kimse bu durumu dikkate almamaktadır'.¹¹

Acaba, teknolojik gelişmeyi insani gayeler ve hedeflerle buluşturabilmek mümkün müdür? Teknolojik gelişmenin yönünü insani hedeflere yaklaştıracak değerlerin kaynağı nerede aranmalıdır?

Tekno-Bilimsel Meydan Okumalar ve Din

Sosyolojik düzlemde, kadim tartışmalar bir yana, Rönesans ve Reform sonrası hızlanan bilimsel-teknolojik gelişme ve din ilişkisi hakkında 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren derin tartışmaların yapıldığını görüyoruz. Örneğin, Papa VI. Alexander'ın matbaaya karşı tavrı ve dile getirdiği gerekçeler teknolojik ve bilimsel gelişmeler karşısındaki aktüel tartışmalar bağlamında hala geçerliliğini korumaya devam etmektedir: '**Kitapların çoğalması, korkarım Tanrı'ya olan inancı zayıflatacaktır**'.¹² Çağlar boyu modern iletişim araçlarına karşı geliştirilen tavır alışları Papa'nın gösterdiği tepki gibi, hemen hemen her dinde görmekteyiz. Bu tepkiler zaman içinde reddetme ve kabul etme arasında çeşitlenen yeni çehrelere bürünmüştür. Acaba kitapların matbaa aracılığıyla çoğaltılmasının başlattığı tartışmalar ve karşılıklı etkileşim süreci hala devam ederken, dijital çağ insanlığı hangi çatışma ve tartışma ufuklarına taşıyacaktır?

⁹ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 30.

¹⁰ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 30.

¹¹ Virilio, Paul, *Enformasyon Bombası* (Çev: Kaya Şahin), Metis yayınları, İstanbul 2003, s. 7.

¹² Akgül, 'Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı FM Örneği', s. 40.

Modern çağın başlangıcından bu yana, özellikle kitle iletişim teknolojisindeki gelişme/değişmelerle, belli sabit inanç ilkeleri, otorite ve kurumsal yapı üzerine yaslanan dinin ve ahlaki değerlerin modern tekno-bilimsel, rasyonel-seküler müdahalelerle erozyona uğradığı tezi, çeşitli sosyal bilimci ve dini çevreler tarafından uzun zamandır tartışılmaktadır.¹³ Örneğin, Avrupa ve Amerika'da Katolik ve Protestan Kilisesi ve din adamları, Hıristiyanlık inanç ve değerlerini tahrip edici etkileri sebebiyle iletişim araçları ve ürünlerini- roman, film ve sinema, alkol ve tütün ürünleriyle aynı kategoriye koyarak karşı çıkmışlardır. Benzer şekilde radyo ve televizyon yayınları da, dinleyici ve izleyicilerin zihinlerini kontrol etme gücüne sahip olduğu,¹⁴ insan düşüncesi ve davranışlarını istenmedik şekilde etkilediği iddiasıyla gerek dini grup ve kurumlar, gerekse çeşitli toplumsal gruplar tarafından eleştirilmiştir. Örneğin 1957 yılında, Evanjelistlerin, '*Hıristiyanlar sinemaya gitmemeliler*' deklarasyonu, otuz sene sonra televizyon hakkında aynı şekilde benzer tepkilere neden olmaktadır. Televizyon hakkında Evanjelistler tarafından yayınlanmış bir kitabın başlığı hayli dikkat çekicidir: '*Acaba, İsa, televizyon hakkında ne düşünmektedir?*'¹⁵

Yine Amerika'da, "*Sorumlu Televizyon için Hıristiyan Liderler*" ve "*Aile Araştırmaları Konseyi*" gibi bazı sivil örgütler Hollywood ve medya endüstrisinin 'dini ve ailevi değerleri' koruma konusunda duyarsız kalmasına karşı tepki göstermektedir. Ayrıca kitle iletişim araçları, Medved'in (1992) "*Hollywood Amerika'ya Karşı*" ve Carter'ın (1993) "*İnançsızlık Kültürü*" gibi çalışmaları, medyanın dini değerleri önemsizleştirdiği ve tahrip ettiği görüşünü benimseyerek dini çevrelere ve dindar kamuoyuna destek vermektedir.¹⁶

Bir taraftan bazı dini gruplar medya araçlarına tavır geliştirirken, aksine medya araçları kullanma konusunda daha serbest tavırlar alan ve kullanan kesimler de mevcuttur. Örneğin Avrupa ve Amerika'da Protestanlık, geleneksel Katolik mezhebine karşı, medya araçlarındaki gelişimin de aralarında bulunduğu pek çok sürecin ortaya çıkardığı yeni bir dini yapı ve anlayışı temsil etmektedir. Ayrıca medya araçlarına karşı pragmatik amaçla yaklaşan bazı dini gruplar da olabilmektedir. Örneğin Avrupa'da Vatikan'ın ve ABD'de Katolik, Protestan veya diğer mezheplerin medya araçlarını kullanmaları teknolojik gelişme ile neredeyse eş zamanlıdır. Amerika'da devlet radyoları yanında, ilk dini radyo istasyonu 1921 yılında (Pittsburgh's Radio Station) yerel bir kilisenin kontrolünde;¹⁷ ikincisi ise 1944 yılında (National Religious Broadcasters) özgürlükçü Hıristiyan

¹³ Roszak, Theodore, *Bilincin Evrimi* (çev:Bedirhan Muhib), İnsan Yayınları, İstanbul 1995; Tomlinson, John, *Küreselleşme ve Kültür* (çev: Arzu Eker), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2004.

¹⁴ Işık, Metin, "Kitle İletişim Araştırmalarının ve Din Sosyolojisinin Bir Sentezine Doğru", *Selçuk İletişim*, cilt:1, sayı. 3, 2000, s. 117. (Daniel A.Stout ve Judith M. B.uddenbaum, *Religion and Mass Media*, Sage Publication, California 1996, ss. 3-11'in çevirisi)

¹⁵ Ferre, John. P., 'When Religion Meets New Media', *Journalism and Mass Communication Quarterly*, Volume:87. Issue:3/4. Autumn. 2010, s. 690.

¹⁶ Işık, "Kitle İletişim Araştırmalarının ve Din Sosyolojisinin Bir Sentezine Doğru", s. 117.

¹⁷ Gaddy, Gary D., *The People in the Electric Church: A Secondary Analysis of National Survey Data on the Audience of Religious Radio and Television*, Master Tezi, CBN Universty, 1980, s. 189.

mezheplerine karşı kurulmuştur.¹⁸ Avrupa'da ise Vatikan Radyosu 1931'de, Mussolini'nin izniyle sadece kendi dini doktrinini anlatmak için yayına başlamıştır.¹⁹

Sosyolojik arkaplanı Batı'dan farklı olmakla beraber, Türk toplumunda da benzer tepkilere rastlanmaktadır. Matbaanın ülkeye girişi ve kitapların çoğaltılması sürecinden başlamak üzere yazı, ses, görüntü ve bilgi dolaşımı konusunda çeşitli resmi din adamları, farklı dini gruplar ve çevreler, teknik yeniliklere ve tesirlerine karşı olumsuz tavırlar sergilemişler ve mevcut durumu dini bilgi kaynakları, dini otorite ve kurumsal yapının sarsılması olarak görmüşlerdir. Örneğin, dini kaynak kabul edilen eserlerin orijinal yazı ve dilinden okunması gerektiği, alfabe değişikliği, tercüme ve sadeleştirmeye karşı durulması söz konusudur. Söz konusu tavırlara zamanımızda da rastlanılmaktadır. Kanaatimizce bu tip tartışmalar teknoloji ile kültür arasındaki ciddi ve sıkı irtibatın olduğunu göstermektedir. Bu konu başka bir çalışmanın konusu olduğu için şimdilik kısa bir atıf yeterlidir.

Türk modernleşmesi tarihinde klasik iletişim araçları ve din ilişkisi bir yana, dijital iletişim teknolojileri ve din ilişkisi neredeyse dünyadaki gelişmelerle eş zamanlıdır. Özellikle, soğuk savaş sonrası dönemde küreselleşme sürecinin doğurduğu özgürlükçü ortamda devlet tekelinin kırıldığı ve özel medya araçlarının yaygınlaşmaya başladığı 1993 sonrasında, ilk özel televizyon ve radyo istasyonları kurulmuştur. 1990 lı yıllardan sonra pek çok dini grup medya araçlarına yönelmişlerdir. Bunlardan ilki TGRT'dir. Örneğin bu grup, benimsediği din anlayışını yazılı, görsel ve işitsel farklı iletişim araçlarından aktarmalarına rağmen, yukarıda bahsedilen iletişim araçları ve din arasındaki tarihi karşıtlığın, ironik olarak, hala korunmakta olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, İhlas grubunun ana kaynaklarından olan Seadet-i Ebediye; Tam İlmihal'de, '*radıyoda, hoparlörle minarede ezan okumak ve bunları ezan olarak dinlemek caiz olmaz. Bunlar hem kabul olmaz hem de günah olur*'²⁰ şeklinde geçmektedir. Ayrıca geçmiş zamanlarda bu tip tartışmaların²¹ farklı dini gruplar arasında yapıldığını biliyoruz.

Dinin anlaşılmasını ve uygulamasını geçmiş dönemlerdeki resmi otoriteye yükleyen bu tip anlayışlar, teknoloji kaynaklı yenilik ve uygulamaların '*dine zarar vereceği*'ne inanmaktadırlar. Ayrıca bazı dini gruplar, kendi yayınları ve kitapları hariç okumak, televizyon seyretmek ve sinema izlemek gibi etkinliklere karşı durarak, evlerinde televizyon alıcısı dahi bulundurmamaktadırlar. Kitap okuma yerine, klasik anlamda sohbet etmeyi tercih etmektedirler. Bu tartışma, klasik anlamda 'hakikatin kaynağı ve transferinde 'kulak' ve 'göz'den hangisi önemlidir?

¹⁸ Russo, Christine J., "National Religious Broadcasters", *Afterimage*, Volume: 22. Issue: 7-8, 1995, s. 6; Genel bilgi için bk. Hangen, Tona J., *Redeeming The Dial: Evangelical Radio and Religious Culture: 1920-1960*, Doktora Tezi, Brandeis University (UMI microform,9927225), 1999.

¹⁹ Matelski, Marilyn J. ve Lynch, Nancy, *Messages From Underground: Transnational Radio in Resistance and in Solidarity*, Westport CT 1997, s. xvii.

²⁰ Işık, Tam İlmihal: Saadet-i Ebediye, s. 166.

²¹ Şişman, Nazife, *Dijital Çağda Müslüman Kalkmak*, İnsan Yayınları, İstanbul 2016, s. 9.

Ya da etkili iletişim açısından 'söz' ve 'yazı'dan hangisi daha etkilidir' sorularını gündeme taşımaktadır.

Netice olarak yukarıda görüldüğü gibi, kökten tavır alan marjinal ve küçük gruplar yanında, yine bazı dini grup veya kurumlar, din-dışı kabul ettikleri ya da zararlı gördükleri medya araçlarına karşı mesafeli duruş sergilemektedir. Bazıları da dini inanç ve bilgi otoritelerini korumak ve yaymak için pragmatik bir tavır geliştirerek, karşı medya kullanımı mantığını geliştirmişlerdir. İletişim teknolojileri ve din ilişkisinde üç farklı tavır alış, bütün din veya dindar çevrelerde ortak olarak gözlemlenebilen bir durumdur.

Din ve Sekülerleşme Tartışmaları

Modern dünyada, dinlerin temsil ettiği inanç ve değerler büyük oranda bilimsel ve teknolojik değişimin desteklediği yaşama pratiği arasında süregelen çatışma ve gerilimin, bir yönüyle de, din ve sekülerizm tartışmaları bağlamında yaşanmakta olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Aydınlanmacı aklın ve bilimin öncülük ettiği modernlik anlayışının öngörüsüne göre, doğal, toplumsal ve insani dünyada egemen olması gereken kurucu ilkeler, artık din veya metafizik inançlara değil, aklın ve bilimin onayı ve doğrulamasına dayanmalıdır. İnsanlığın geçmiş dönemlerinde din veya metafizik inançların egemen olduğu uzun asırlardan sonra yaşadığımız modern zaman dilimine geçişi açıklamada kullanılan evrimci kuramın gerekirciliğine göre, 'dinler, yani inanç sistemleri, aklın kullanımı ve bilimin gelişmesiyle birlikte, yerini bilime terk edecektir ve dinler zaman içinde ortadan kalkacaktır'. 'Din veya metafizik inançlardan beslenen ve güç alan değerler alanı, örneğin ahlaki ve estetik ilkeler, artık bilimsel gerçekler aracılığıyla belirlenecektir'.²²

Bilindiği gibi, on dokuzuncu yüzyılda sosyal bilimsel düşüncede egemen olan klasik sekülerleşme teorisi, bilim, akılcılık, sanayileşme, kurumsal farklılaşma ve teknolojik ilerlemenin birleşerek sosyal hayatta etkin bir konuma sahip olan dinin insan ve toplum üzerindeki etkilerini giderek zayıflatmakta olduğunu, hatta daha da zayıflatacağını ileri sürer. Ancak geçen yüzyılda yaşanan tecrübeler göz önüne alındığında, klasik öngörülerin aksine, din ve toplumsal hayat arasındaki etkileşim sürecinin ulaştığı boyut göz önüne alındığında, bilim adamları dinin toplumsal hayatta görünmez olmak bir yana, gittikçe güç kazandığına dair yeni deliller sunmaktadır. Hatta, R. Stark ve L. R. Iannaccone,²³ dini hayattaki canlılığın ampirik göstergelerinin sekülerleşme teorisinin tezlerini yanlışlamakta olduğunu iddia etmektedir. Sekülerleşme tartışmalarına katılanlardan biri olan kültür sosyologu Robert Wuthnow, "*dinin sosyal çevreyi çok geniş ve derinden etkilediğini*" söylemektedir.²⁴

²² Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 109.

²³ Stark, R. ve Iannaccone, L.R., "A Supply-Side Reinterpretation of the Secularization of Europe", *Journal for the Scientific Study for Religion*, 33, 1994, s. 249.

²⁴ Roberts, K., *Religion in Sociological Perspective*, 3rd ed. Belmont, CA:Wadsworth 1995 , s. 15.

Stark, Iannacone, Wuthnow gibi sosyal bilimcilere, daha pek çok düşünür destek vererek, 'dinin modern süreçlerle etkileşim içerisinde kalarak kurumların karşılıklı değişime tabi olması, kendisini başka biçimlerde ifade etmesi onun yok olmasını değil, yaşama gücünü ifade eder'. Bu yüzden tarihin en kadim insani kurumlarından biri olan din konusunda sosyal bilimcilere düşen iş, son iki yüzyıllık tecrübeyi de gözetererek, 'insanların dine bazen az, bazen de çok bağlanmasına sebep olan etkenler nelerdir; başka bir ifade ile, 'bu bağlılığı azaltan ve arttıran sebepler nelerdir?' sorusunun cevaplarını araştırmaktır. Gerçekten pek çok sosyal bilimcinin gözlemediği gibi, yaşadığımız dünya giderek dini inançları daha çok referans almakta ve rasyonel kurullukla malul ve bilimsellik vurgusu üst düzeyde olan "modern ampirik dünya görüşü, mucizevi-metafizik özellikler taşıyan dini dünya görüşü"²⁵ ile yer değiştirmektedir".²⁶ Yer değiştirmekte olan dünya görüşünün ana beslenme kaynağını, büyük ölçüde dinler ya da yarı dini doktrinler teşkil etmektedir. İnsanın metafizik ilgi ve yönelişlerinin, duygusal ihtiyaçlarının somut, rasyonel-bilimsel toplumsal gerçekliğe ulaşma tutkusuna feda edildiği 1970'lerin sosyolojik yaklaşımları doğrultusunda bu tip dini yöneliş ve yer değiştirmenin milenyumun sonlarında modern toplumsal kültürün bir parçası olabileceğini kim söyleyebilirdi?

Klasik sekülerleşme teorisyenlerini haklı çıkarabilecek boyutuyla, dijital dünyada da gözlemlenen dini uyanış, teolojik hakikat anlayışıyla oldukça az ilişkili görünmektedir. Bugünün insanları, dine, çoğunlukla *kişisel kimlik* ve genel bir *sosyal güvenlik duygusuna* ulaşmak için dönmektedir. Bu dönüşün araçları ise, geleneksel anlamda dini kaynak ve otorite merkezli otantik din anlayışı değil, modern dünyanın insan sorunlarına yaklaşım tarzından doğan ihmal edilmişlik durumu karşısında ortaya çıkan ilgi ve yönelimlerin tatmin edildiği, duygusal anlamda istikrarlı, kişisel ve toplumsal anlamda güvenli bir hayat tarzı arayışıdır. Bu yüzden dini uyanışa öncülük edenler, bir din adamı veya bir aziz değil, ete kemiğe bürünmüş çağdaş dini liderler/idollerin ortaya çıktığı Yeni Dini Hareketlerdir. Yeni öncülerin temsil ettiği dünya görüşü ise, görece istikrarlı bir hayat vadeden soyut inanç ilke, imge ve egzersizlerden güç almaktadır. Yeni dönemde gözlemlenen en önemli şey, dini yönelimin doğasındaki değişiktir. Kutsal ve dünyevi arasındaki ayrım adeta ortadan kaybolmuş, bütüncül dini ibadet hayatının yerini sadece bir şeye inanma ve bağlanma duygusu doldurmuştur. Dini ritüel artık gerekli değildir²⁷. Modern oluşumların etiketleri/çıkartmalarını bir kimlik ve aidiyet şifresi olarak benimsemek ve bir 'stil tüketicisi' olarak gruba katılmak yeterlidir. Bu bağlamda din ve diğer kurumlar acil/pragmatik amaçlar

²⁵ Amerika'da bir televizyon kanalında yayınlanan oldukça popüler bir program olan 'Touched by an Angel' gibi, Türkiye televizyonlarında 2000'li yıllarda çeşitli kanallarda yayınlanan ve oldukça rağbet gören 'sır kapısı', 'kalp gözü', '6. his' ve 'gizli dünyalar' vs. gibi programlar da bu yönelişe örnek verilebilir. (Akgül, Mehmet, 'Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı FM Örneği', s. 46)

²⁶ Roberts, *Religion in Sociological Perspective*, s. 337.

²⁷ Televizyon ve radyodan yapılan canlı dini yayımlar esnasında - kandil geceleri vs gibi- insanlar, mabetlere gitmek ve -veya evlerinde- pratik ibadetleri yerine getirmekten ziyade, medya dindarlığının öngördüğü duygusal bir katılım örneğini sergilemektedir. Böylece klasik dini cemaat yapısı önemini kaybetmekte, yerine adeta bireysel veya kitlesel bir dindarlık ve bağlılık duygusunun oluşturduğu yeni bir dindarlık formu oluşmaktadır.

bağlamında yeniden tanımlanmakta, imaja dayalı din algısı egemen hale gelmektedir. Çünkü insanların modern tüketim kültürü içinde eksikliğini hissettiği ve aradığı husus, sadece 'samimiyet' duygusudur. Bütün bu yönelişler modern toplumda giderek yalnızlaşmakta olan bireylerin sosyal korumasızlığa karşı gösterdiği bir 'savunma çabası' olarak değerlendirilebilir.²⁸

Samimiyet arayışının körüklediği yeni dini uyanış bağlamında, 1990'lardan itibaren sinema filmleri, radyo-televizyon programları ve sanal alemde dinin, özel bir sunum tarzıyla, kitle iletişim araçlarının format ve içeriğinin vazgeçilmez bir ögesi olmaya başladığı bilinmektedir. Böylece hemen her iletişim aracı, mümkün olan her izleyici/dinleyici/takipçi kitlesine ulaşmak için LOP -least objectionable program/en az karşı çıkılan program- ilkesini takip etmektedir. Örneğin şeffaflık, herkes için adalet, erdem, ahlak, otoriteye saygı gibi insanların kolektif değer dünyasında yer alan genel ölçüleri mesaj konusu yapan ve halk katmanlarında diğer programlara karşı artmaya başlayan eleştirileri en alt düzeye indirmeye gayret eden medya anlayışı, toplumda kabul gören ve istenilen yayın stratejisini belirlemektedir. Yeni strateji, din, medya ve piyasa ilişkisi içinde, toplumsal ilgiler ve değerlerin işlendiği yapımların, konu başlıklarının iletişim araçları aracılığıyla çok ciddi oranlara varan kitlelere ulaşmasını sağlamıştır.²⁹

Dijital İletişim Araçları ve Dijital Din

Dünya genelinde bilgisayarlar arasında ulaşım ağı kurulmaya başlar başlamaz, çeşitli dinlere mensup kullanıcılar onu dini gerekçelerle kullanmaya başlamışlardır. 1983 yılından itibaren internet haber dağıtım ağında dini siteler kurularak, bazı dini tartışma grupları arasında çeşitli dini konuların tartışılmaya başlandığını görüyoruz. Yoğunlukla dini ve etik konular üzerinde yoğunlaşan bilgi alış verişi dini siteler üzerinden dolaşıma girmiştir. Örneğin Amerika'da Yahudi, Hristiyan, Budist ve Müslümanlardan oluşan pek çok din mensubunun kurduğu sitelere ilave olarak, daha sonraları dünyanın çeşitli bölgelerinde pek çok sanal kilise ve sanal mabetlerin erişime açıldığını görüyoruz. Çeşitli dinlere mensup gruplar bilgisayar ağlarıyla tanışınca kendileri için oldukça yararlı bir imkan olduğunu fark edip onu kullanmaya başlamışlardır.³⁰

Dijital ağlar ve din ilişkileri konusunda farklı ülkelerde kapsamlı çalışmalar yapılmaktadır. Bu konudaki araştırmacılarından biri olan Heidi Campbell, *When Religion Meets New Media* isimli çalışmasında³¹ Yahudi, Hristiyan, Müslüman ve Budist toplulukların internet ve cep telefonuna nasıl karşılık verdiklerini araştırmıştır. Campbell, doğrudan iletişim teknolojisi araçlarının kabul veya red edilmesi konusunda ilgilenmemiştir. Çünkü dindar grupların medya araçları karşısında sahip olduğu ve geçmiş tarihlere uzanan bazı rezervlere ilave olarak, çağdaş dini toplulukların bu konudaki tavır alışları ve bu tavırların nitelikleri

²⁸ Akgül, 'Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı FM Örneği', s. 63.

²⁹ Akgül, 'Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı FM Örneği', s. 63.

³⁰ Ferre, "When Religion Meets New Media" s. 689.

³¹ Campbell, Heidi A., *When Religion Meets New Media*, Routledge, New York 2010.

değişmektedir. O, daha çok *'toplulukların hayat tarzlarını yeni teknolojiye uygun hale getirmeleri'* veya *'yeni teknolojileri kendi hayat tarzlarına uygun hale getirmeleri'*yle ilgilenmektedir. Ona göre, dini toplulukların teknolojiye karşı verdikleri tepkilerde, yani kendilerini yeniden inşa etme ve yeniliklere uyma konusunda çok şaşkıncı örnekler görülmektedir. Böyle bir durum, hem topluluk üyelerinin hem de dini liderlerin kendilerine uygun teknoloji konusunda yoğun düşünce ve kararlılık sergilemesini gerekli kılmaktadır. Bu konuda, özellikle Yahudi ve Müslüman topluluklarda çok çarpıcı sonuçlara ulaşılmıştır. Yahudi hukukuna sıkı sıkıya bağlı samimi dindarların hayatlarına izinsiz girmeye çalışan teknoloji kaynaklı dış etkilere karşı, örneğin Ortodoks Yahudiler cep telefonu kullanılmasına olumlu yaklaşmakla beraber, ancak telefonun bazı özelliklerinin kullanılmasına izin verilmemektedir. Onlar, kişiyi cezbedici pek çok şeyin bulunması sebebiyle internete bağlanma konusunda rezervlere sahiptir. Dahası, reklam filmi, kumar, arkadaşlık servisleri gibi içeriği belli olmayan ve herkesçe bilinen cep mesajı, görüntü ve ses iletimini de kabul etmemektedir. İsrail telefon şirketleri cep telefonunun kullanılmasını helal veya uygun hale getiren *'Koser/Helal'* isimli bir yazılımla ve resmi hahamların kullanımını onayladığını gösteren barkodlarla istenmeyen uygulamaların kullanımını engellemeye yönelik önlemler almaktadır. Böylelikle Ortodoks Yahudiler arasında istenmeyen iletişim türlerini engelleyen ve sadece izin verilen numaralarla konuşma imkanı veren iletişim aracıyla (Koser) yapılmaktadır. Örneğin, Bu telefon belli numaralara erişmeyi baştan engelliyor, dışarıdan gelen aramaları da kontrol edebiliyor. Koser'in onaylamadığı numaralarla konuşma yapmak, iki üç misli olarak ücretlendirilmektedir. Ayrıca Sabbath'da itfaiye, polis ve ambulans dışında bir numarayı arayanlar için, telefona el koyma dahil, çeşitli türde cezai müeyyide uygulanmaktadır.³²

Ortodoks Yahudiler Koser uygulaması ile nasıl cep telefonu teknolojisini sınırlama yollarına gitmiş ise, Müslümanlar da cep telefonu teknolojisine ilave dini uygulamalar katma yollarını bulmuştur. Müslüman topluluklarda farklı türde cep telefonlarına için ücretsiz indirme ve kurma izni verilen yazılımlar mevcuttur. Kible tayini, yerel ezan vakitleri ikazları, Mekke'ye namaz için canlı bağlantı, dua etmek için belli duaları sesli okuma, ayet ve hadisleri okuma ve dinleme, ana dini kaynaklardan oluşan e kitap serileri, çeşitli uygulamalı ibadetleri bilmeyenlere görüntülü öğretim, namaz kılmak için gerekli olan Kur'an'dan belli sure veya ayetlerin okunması gibi uygulamalar dijital ortamda dindar kullanıcılara sunulmaktadır.

Campell'in Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlar üzerinde yaptığı uygulamalı örnek çalışmada, dini toplulukların dijital iletişim araçlarına verdiği karşılıkları/tepkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bununla da dini toplulukların *'dini-sosyal hayatı biçimlendirmede teknoloji kullanma yaklaşımı'* nı tespit etmeyi amaçlamıştır. Bu yaklaşımın öncül önermesi ise, *'dini topluluklar teknoloji kullanımı ile ilgili kararların alınmasında etkin bir şekilde rol almaktadır'*. Dini

³² Ferre, 'When Religion Meets New Media', s. 690.

toplulukların dijital iletişim araçlarının kullanımını açısından verdikleri karşılıklar birbirini takip eden dört adımdan oluşmaktadır. Dini toplulukların dijital iletişim konusunda nasıl cevaplar ürettiğini anlamada, **ilk aşama** olarak topluluğun medya kullanım geleneği ve tarihinin bilgisi önemli ve gereklidir. ‘Topluluklar, genel anlamda medya araçlarına karşı ve gelişmiş medya araçlarını kullanma konusunda nasıl bir pozisyona sahiptir?’ **İkinci aşamada**, ‘topluluğun çekirdek değerleri ve inançları nelerdir? ‘Ne tür telakkiler, medya araçlarının kullanılması veya kullanılmaması konusunda topluluk pozisyonunun belirlenmesine öncülük etmektedir?’ **Üçüncü aşamada**, ‘yeni iletişim araçlarının ‘faydaları’ ya da ‘zararları’ hakkındaki bir topluluğun değerlendirme biçimleri tespit edilir. ‘Topluluk, medya araçları hakkında verilmiş olumlu-olumsuz hükmü nasıl müzakere etmekte/tartışmakta ve uygulamaya koymaktadır?’ **Dördüncü aşamada ise**, teknoloji anlayışının içinde şekillendiği topluluğun söyleminin analiz edilmesidir. ‘Bir dini topluluk fiilen yeni medya araçlarını nasıl kullanmaktadır ve topluluk medya araçları hakkında ortaya koydukları kuralları ve yasakları kendi mensuplarına ve grubun dışındakilere nasıl izah etmektedir?’ Campell, **son olarak**, ‘eğer yeni medya araçları dini topluluklar tarafından kolayca kullanılıyorsa, bunun sebeplerini şu şekilde sıralamaktadır. Bunlar dini yaymak ve halka sabit/çekirdek inançları ulaştırmak, grup seçimini/tercihini kuvvetlendirmek için iletişim ağını kolaylaştırmak, daha geniş toplumsal kesimleri etkilemek ya da dini ibadetleri/pratikleri yapmaya yardım etmeden oluşmaktadır. Buna karşılık Campell, eğer medya araçlarının kullanımı bir dirençle karşılaşıyorsa, bunun sebebinin dinen tartışmalı seküler içeriklere ulaşmaya izin vermesi ya da medyanın kontrolsüz kullanımının kutsal gelenek ve metinlerin yorumlanmasını ve dini liderlerin otoritesini sarsması, yıpratması olarak sıralamaktadır.³³

Dini toplulukların medya araçlarını kullanma konusundaki tavır alışlarda, olumlu veya olumsuz bir farklılaşmanın olduğu açıkça görülmektedir. Acaba bu sonuçları nasıl değerlendirmek gereklidir? Diğer taraftan tekno-bilimsel gelişmeler doğrusal bir gelişmeye sahip olduğuna göre, değişen iletişim araçları ve medya ortamlarında dolaşıma sokulan dini içerik ve bilgilerin din açısından gelecek zamanlarda alacağı şekil ve insanlığı taşıyacağı ufuk nasıl şekillenecektir?

Sanal Gerçeklik ve Din

Bilindiği gibi, internetin ortaya çıkışı geleneksel medya olarak adlandırılan kitle iletişim araçlarının(gazete, radyo, televizyon) doğasını ve kapsamını büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu yeni durum bazı uzmanlarca, ‘ikinci medya dönemi’ ya da ‘ikinci sözlü kültür çağı’ olarak tanımlanmıştır. ‘Dijital medya dönemi’ olarak da tanımlanan yeniçağın ayırt edici özelliği, medya içeriklerinin oluşturulması ve dağıtılması gibi bir takım şaşırtıcı yenilikler getirmesidir. Bunlar ‘*Dijitallik*’(digitality), ‘*Yakınsama*’ (convergence) ve ‘*etkileşimcilik*’ (interactivity) gibi yeniliklerdir. Öne çıkan bu özelliklerle iletişim imkanı niceliksel ve niteliksel

³³ Geniş bilgi için bk.: Campell, Heidi A., *When Religion Meets New Media*; Ferre, ‘When Religion Meets New Media’, s. 690.

değişime uğramış, iletişimin kalitesi ve miktarı artmıştır. Ayrıca medyada zaman ve yer sınırlaması ortadan kalkmıştır.³⁴

Sessin, görüntünün ve resmin bir arada olması ve iletilmesi, geleneksel medyanın bütün çeşitliliği ile web ortamına taşınması önemli bir ayrıcalık iken, buna ilave olarak interaktif olma özelliği iletişim biçimi ve sürecini değiştirmiştir. Örneğin dini medya araçlarının dini grupların inançlarını, faaliyetlerini, görüş ve düşüncelerini geniş kitlelere ulaştırma imkanı geleneksel medya araçlarından kat kat fazladır. İnteraktif olma özelliğiyle de, geleneksel medya araçlarında baskın olan yukarıdan aşağıya doğru dikey iletişim formu değişime uğrayarak yatay ve türdeş iletişim boyutu da kazanmıştır. Bir başka ifade ile, geleneksel formda kaynak aktif, alıcı pasif pozisyonda iken, medyanın interaktif özelliği sayesinde alıcı da aktif duruma gelmiş, yerine göre kaynakla iletişime geçerek medyanın içeriğine müdahale etme ve hatta kendi içeriğini oluşturma imkanına kavuşmuştur. İnsanlar sıradan bir dinleyici, okuyucu, izleyici olmaktan çıkıp, resim, görüntü, ses ve mesaj yayınlamak suretiyle medya kullanıcısı haline gelmiş, böylelikle sadece bilginin tüketicisi değil, aynı zamanda üreticisi konumuna geçmiştir.³⁵ Nihai anlamda internet ortamı, kendisinden medya araçlarının ürettiği bütün imkanları bünyesinde toplayarak büyük bir tekel ve aynı zamanda çeşitlilik oluşturmaktadır.

Bu bağlamda Christopher Helland, internetin özgün doğasından hareketle dinlerin sanal ortamlarda temsilinin iki şekilde yansıdığını ifade etmektedir: *religion online* ve *online religion*). 'Religion online', internetin iletişim, bilgilendirme, propaganda ve benzeri amaçlarla kaynaktan alıcılara doğru tek yönlü bir iletişim aracı olarak kullanılmasını ifade ederken; 'online religion' ise, internetin tartışma ortamı, dini, manevi tecrübelerin yaşanabileceği interaktif bir sanal ortam olarak kullanılması anlamına gelmektedir. ³⁶ Bir başka ifade ile, 'online religion' bireylerin dini aktivitelerin bizzat içinde olmasını ifade eder. Resmi olarak kontrol ve onama olmaksızın çeşitli dini grupların internet ortamında paylaştığı dini içeriklerdir. Burada din açısından ortaya çıkan temel sorun, dini bilgi ve inançların dini doktrin ve otoriteden bağımsız olarak her hangi bir bilgi türü gibi spekülâtif tartışmalara konu olmasıdır. Örneğin bu gruplar geleneksel inançların yeni iletişim teknolojileri hakkında söyleyecek bir şeylerinin olup olmadığını merak etmektedir? İnternet taraftarlarına çeşitli imkan ve faydalar sağlamakta mıdır? İnterneti kullanmalı mı, kullanmamalı mıdır? İnternet, genel olarak ulaşılabilir içerikleriyle veya Ortodoks öğretilere ve din yorumlarına uymayan mesaj içerikleriyle tehlikeler mi saçmaktadır? Çevrimiçi dini pratikler konusunda

³⁴ Haberli, Mehmet, *Sanal Din; Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*, Açılım Kitap. İstanbul 2014, s. 32.

³⁵ Haberli, *Sanal Din; Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*, ss. 34-35.

³⁶ Geniş bilgi için bk.: Haberli, *Sanal Din; Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*, s. 61-70; McDonnell, Jim, "Campbell Heidi A. Digital Religion; Understanding Religious Practice in New Media Worlds", *Communication Research Trends*, Volume:33, Issue: March, 2014, ss. 39-40).

ne deniyor, örneğin bir kişi çevrimiçi ibadet yapabilir mi? Bir kişi çevrimiçi itikadi, imani bir ilişki/bağ kurabilir veya sanal alemde bunu yaşayabilir mi?³⁷

Seküler hayat tarzı, teknolojik gelişme veya din kaynaklı yeni soru ve sorun alanları geleneksel dinlerde tatminkar bulabiliyorsa sorun alanları çok sınırlı kalabilmektedir. Ancak tatminkar karşılık bulunamaması durumunda, internet ortamı onları yeni bir dini grup haline getirebilmektedir. Böylelikle din ve medya arasında var olduğu düşünülen ve aşılamayan tartışmalara, bir de 'medya dindarlığı' gibi yeni bir dindarlık formu ve dini tartışma alanı ilave edilmektedir.³⁸ Ayrıca, Yeni Dini Hareketler bağlamında yeni bir din anlayışı ve dindarlık tipinin, medya dindarlığı, sanal din gibi, inşai bir din anlayışının ortaya çıkışı dijital çağla ilgili oluşumlardır. Her türlü kurumsal yapı, hiyerarşi ve otoriteyi boşa çıkararak sanal ortam, dini anlamda ortodoksiden heteriğe kadar her düşünceden insanı dini inanç, düşünce ve eylemlerin serbest bir ortamda dolaşıma sokulduğu zemine taşımıştır.

'Religion online' ise, dinler hakkındaki bilgilerin dini kurumlarca sunulduğu ve sağlandığı ortamları ifade eder. Hemen her resmi din internet ortamında görülmekle birlikte, genellikle Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet ve Hinduizm gibi inananları çok olan dinlerden oluşmaktadır. Yeryüzündeki çeşitli dinlerin 1990'lı yıllardan itibaren kurdukları dini içerikli web sitelerinin, adları ve sayısı oldukça fazladır.³⁹ Geleneksel dinlerin yanı sıra Ateizm, paganizm, gnostisizm gibi bir çok farklı inanç gurubu ve mormonluk gibi yeni dini hareketleri temsilen pek çok web sitesi de mevcuttur.

Daha önce ifade edildiği gibi, religion online tarzı dini sunumların yapıldığı web sitesi, blog, sosyal medya ve benzeri sanal alanlarda herhangi bir dinin, mezhebin, dini grup ve organizasyonun tanıtımı yapılmaktadır. Ayrıca dinlerin ana kaynakları, inanç esasları, ibadet ve ahlaki ilkeleri hakkında öğretici ve tanıtıcı içeriklerle birlikte, kullanıcılara e-kitap, makale ve benzeri bilgi kaynakları da erişime açılmaktadır.⁴⁰ Bu tarz sunumlar, örneğin Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı, Avrupa'da Vatikan, Amerika'da Katolik ve Protestan kiliseleri, yine dünyanın çeşitli yerlerinde Yahudilikle ilgili internet siteleri tarafından yapılmaktadır.

Bu bağlamda geleneksel din mensuplarına veya yeni bir dini harekete mensup sitelerde, Oliver Krüeger'e göre, dört temel fonksiyon icra edilmektedir. Bunlar:

Dini grup ve organizasyonun inanç esasları, miyonu ve amaçları periyodik olarak bildirilmektedir.

³⁷ "Theological and Religious Perspectives on the Internet", s. 3.

³⁸ Geniş bilgi için bk: Akgül, 'Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı FM Örneği', s. 62.

³⁹ Geniş bilgi için bk.: Haberli, *Sanal Din; Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*, s. 45-49.

⁴⁰ Haberli, *Sanal Din; Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*, ss. 45-49.

Dini meselelerin tartışıldığı, paylaşıldığı ortamlar oluşturmak, merak edilen ve sıkça sorulan sorulara karşılıklar vermek suretiyle grup dinamiğini sağlamlaştırmak.

Kişisel sorunlara karşı nasihatler ve fantastik, ezoterik ilgilere karşı anlamlı, tutarlı izahlar sunmak suretiyle dini hizmet üretmek.

Dini grup mensuplarına veya diğer insanlara dini kitap ve çeşitli matbu ve dijital ürünler ile gruba aidiyeti simgeleyen ve ritüalistik öğeler içeren bazı ticari faaliyetlerde bulunmak ve gelir sağlamak⁴¹ olarak zikredilebilir.

Hızla değişen ve her an yeniden kurulan iletişim dünyasında, dini grupların icra ettiği bu ve benzeri faaliyetleri grup dışı, grup içi iletişim ve bilgi paylaşımı gibi farklı şekilde değerlendirmek de mümkündür.

Sonuç

Dünya çapında yaşanan her büyük dönüşümün bir arka planı vardır. İnsanlığı dönüştüren veya dönüşüme hazırlayan yenilikler, genellikle çok sonraları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda Gutenberg Galaksisi'ni teşkil eden değişim ve dönüşümün matbaanın icadıyla başladığı bilinmektedir. İnternet bu galaksinin son yıldızıdır, fakat en son değildir.

Matbaanın icadının sosyal bilimciler tarafından sanayi devriminin, reformasyon sürecinin veya kapitalist üretim sürecinin ortaya çıkışındaki rolü hususunda hem fikir olmasa da, ana akım sosyal bilimciler –Weber gibi- bu görüştedir. Matbaanın icadı dünya çapında sosyo-ekonomik bir değişmeye yol açmakla birlikte, aynı zamanda araştırmanın başında ifade edildiği gibi, Papa VI. Alexander'in reformasyon süreci ve dini alandaki değişime etkisiyle birlikte beklediği gibi, matbaanın icadıyla 'kitapların çoğalmasında Tanrı'ya olan inancı azaltmıştır'. Biz bunu değişmiştir, farklılaştırmıştır diye de okuyabiliriz.

Şimdi, dünyada yeni bir değişim ve dönüşüm sürecinin eşliğindeyiz. Matbaanın icadı, başta kutsal kitabın yazımını, okunuşunu ve anlaşılmasını, daha sonra da kurumsal dini yapı ve otoriteleri değiştirdiğine göre, internet çağında nelerin değiştiğini, hangi nedenlerin hangi sonuçları doğurduğunu öğrenmek ve bilimsel bir açıklama yapabilmek için biraz beklemek lazımdır.

Dinler penceresinden bakınca ise, yine baş tarafta Kur'an-ı Kerim'deki bir ayette ifade edildiği gibi, ya 'insanlık kendi elleriyle kendi sonunu hazırlamaktadır', ya da insanlık için yeni bir 'enformasyon çağı'nın başlangıcındadır.. Bu çağ 'sanal' mı, 'gerçek' mi, tarih gösterecektir.

Kaynakça

- Akgül, Mehmet, 'Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı FM Örneği', *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Konya, Yaz, Sayı: 6, 2008, ss:39-86.
- Altheide, David L. ve Snow, Robert P., *Media Worlds in The Postjournalism Era*, Aldine de Gruyter, New York 1991.
- Bunt, Gary.R., *Dijital Çağda İslam*, (çev: Nil Erdoğan) Babil Yayınları, İstanbul 2007.

⁴¹ Nakleden: Haberli, *Sanal Din; Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*, ss. 45-49.

- Campell, Heidi A., *When Religion Meets New Media*, Routledge, New York 2010.
- Ferre, John. P., 'When Religion Meets New Media', *Journalism and Mass Communication Quarterly*, Volume:87. Issue:3/4. Autumn. 2010, pp.689-690.
- Haberli, Mehmet, *Sanal Din; Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*, Açılım Kitap. İstanbul 2014.
- Hangen, Tona J., *Redeeming The Dial: Evangelical Radio and Religious Culture:1920-1960*, Doktora Tezi, Brandeis University (UMI microform,9927225), 1999.
- Hamelink, Cees, J., 'The Digital Advance', *UN Chronicle*. Volume:35, Fall, 1998, ss. 20-25.
- Gaddy, Gary D., *The People in the Electric Church: A Secondary Analysis of National Survey Data on the Audience of Religious Radio and Television*, Master Tezi, CBN Universty, 1980.
- Güngör, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat: İstanbul 1990.
- Habermas, J., *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim*, çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 1993.
- Işık, Metin, "Kitle İletişim Araştırmalarının ve Din Sosyolojisinin Bir Sentezine Doğru", *Selçuk İletişim*, cilt:1, sayı. 3, 2000, ss.117-121. (Daniel A.Stout ve Judith M. B.uddenbaum, *Religion and Mass Media*, Sage Publication, California 1996, ss.3-11'in çevirisi)
- Işık, Hüseyin, H., *Tam İlmihal: Saadet-i Ebediye*, Işık Kitabevi, İstanbul 1978.
- Kur'an-ı Kerim, Rum Suresi, Ayet: 41.
- McDonnell, Jim, "'Campbell Heidi A. Digital Religion; Understanding Religious Practice in New Media Worlds", *Communication Research Trends*, Volume:33, Issue: March, 2014, pp.34-39.
- Matelski, Marilyn J. ve Lynch ,Nancy, *Messages From Underground: Transnational Radio in Resistance and in Solidarity*, Westport CT 1997.
- Not Available "Theological and Religious Perspectives on the Internet", *Communication Research Trends*, Volume:31, Issue:1 March, 2012. pp:3-5. (Centre for the Study of Communication and Culture).
- Roberts, K., *Religion in Sociological Perspective*,3rd ed. Belmont, CA:Wadsworth 1995.
- Rozzak, Theodore, *Bilincin Evrimi*, çev. Bedirhan Muhib, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Russo, Christine J., "National Religious Broadcasters", *Afterimage*, Volume: 22. Issue: 7-8, 1995, s.6.
- Stark, R. ve Iannaccone, L.R., "A Supply-Side Reinterpretation of the Secularization of Europe", *Journal for the Scientific Study for Religion*, 33, 1994, ss. 230-252.
- Şişman, Nazife, *Dijital Çağda Müslüman Kalmak*, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.
- Tomlinson, John, *Küreselleşme ve Kültür*, çev. Arzu Eker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2004.
- Virilio, Paul, *Enformasyon Bombası*, çev. Kaya Şahin, Metis yayınları, İstanbul 2003.